

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ ТА ВІЙСЬКОВА ІСТОРІЯ

УДК 94(569.1):355.02]07/0750"

ПРИЧИНИ ПРОВЕДЕННЯ ВІЙСЬКОВИХ РЕФОРМ МАРВАНОМ ІІ (744-750)

Дмитро ДИМИДІЮК

Львівський національний університет імені Івана Франка

У статті розглянуто біографію та період правління останнього халіфа з династії Омейядів – Марвана ІІ (744–750). Охарактеризовано реформи Марвана ІІ у плані зміни бойового порядку на полі бою та реорганізації військових з'єднань в напрямі їх зменшення та професіоналізації. Досліджено причини, які сприяли створенню професійного найманого війська з числа мусульман неарабського походження. Простежено взаємозв'язки між цими реформами та оцінено їх наслідки для подальшого розвитку військової справи у Халіфаті.

Ключові слова: Марван ІІ (744–750), Аббасиди, Омейяди, курдус, мувалі, битва на річці Великий Заб (750 р.), кайсити, еменіти.

Омейядський Халіфат всередині VIII ст. переживав глибоку внутрішньополітичну кризу. Державу охопили різного роду соціальні та еретичні рухи, які були спрямовані на реформування країни та супроти влади Омейядів. Останнім халіфом з цієї династії став умілий полководець та воїн – Марван ібн Мухаммед ібн Марван, відомий як Марван ІІ (744–750). Халіф намагався усіма силами зберегти єдність Халіфату, тому основну увагу у своїй політиці звернув саме на військову сферу, адже розумів, що без ефективної та босздатної армії зберегти державну цілісність та владу Омейядів буде неможливо. Метою дослідження є комплексний аналіз військових реформ Марвана ІІ та їх взаємозв'язок з політичною та соціально-економічною ситуацією в Халіфаті всередині VIII ст.

Найповнішу інформацію стосовно правління Марвана ІІ знаходимо у праці арабського історика Ат-Табарі «Історія пророків та царів» (X ст.). Автор виділяє окремий том для опису Аббасидської революції (747–750) та їхнього приходу до влади. Попри це, робота переповнена різними деталізованими описами подій, що значно ускладнює процес аналізу твору [4]. Не менш інформативними є праці Ал-Белазурі (IX ст.) [2] та Арабського аноніма (XI ст.) [3],

автори яких, в більшій мірі, концентрують свою увагу на причинах виникнення різноманітних повстань в межах Халіфату в середині VIII ст.

Цікавими та інформативними є джерела про хозарський похід Марвана в 737 р. Детально його описують не тільки арабські [1], але й грузинські [8] та вірменські [11] хроністи. На жаль, ці історики не подають ніяких конкретних відомостей про чисельність, тактику та бойовий порядок арабських військ. Зазначимо, що складність питання полягає в тому, що арабські історики IX-XI ст. описують події середини VIII ст. під кутом зору Аббасидської революції, тим самим лише опосередковано висвітлюючи постать Марвана, який був ворогом нової династії Аббасидів.

Подана проблема часто потрапляла в поле зору різних дослідників, але більшість розвідок мали половинчастий та узагальнюючий характер. Зауважимо, що не існує окремої біографічної роботи про Марвана II, як це наприклад було написано про іншого відомого полководця епохи ранніх арабських завоювань – Халіда ібн аль-Валіда [13].

Однією з найважливіших праць є монографія англійського історика Х'ю Кеннеді «Армії халіфів». Праця цікава тим, що дозволяє прослідкувати динамічні зміни у військовій справі в Арабському халіфаті в VII-X ст. та визначити внесок Марвана у ці реформи [19]. Подібною за змістом, але меншою за обсягом, є робота англійського орієнталіста Девіда Ніколя «Армії Ісламу в VII-XI ст.», де автор особливу увагу звертає на еволюцію озброєння воїнів [23].

Сучасний єврейський дослідник Моше Шарон у своїй монографії «Соціальні та військові аспекти Аббасидської революції» детально вивчає біографію Марвана. Історик стверджує, що створення професійного найманого війська з числа мусульман-неарабів – це впливи минулого досвіду Марвана, коли він був правителем провінції Армінія та керував поліетнічною армією з числа місцевого населення та арабів-кайситів. Саме це військо і допомогло йому прийти до влади у 744 р. і на нього він обпирився у своїй подальшій діяльності [27].

Зауважимо, що російська історіографія має значно менші здобутки. Слід звернути увагу лише на кількатомну працю російського орієнталіста Олега Большакова «Історія Халіфату». У четвертому томі історик детально описує події середини VIII ст. та присвячує кілька розділів Марвану II та Аббасидській революції. Недоліком роботи є те, що дослідник, де-факто, не аналізує, а описує події покликаючись тільки на Ат-Табарі [7; 10]. Зазначимо, що

Марван II не користується увагою вітчизняних істориків. В українській історіографії майже відсутні праці, які б так чи інакше були пов'язані з правлінням цього халіфа.

Можемо дійти висновків, що більшість дослідників перебувають в інформаційному «полоні» проаббасидських істориків, які не зовсім коректно висвітлювали події середини VIII ст. Лише протягом останніх десятиліть в західній історичній науці намітилися зрушення щодо перегляду того місця, яке Марван II займав у військово-політичній дійсності середини VIII ст. Стверджуємо, що постать Марвана II ще чекає свого історика для окремого ґрунтовного дослідження.

Марван ібн Мухаммед ібн Марван – народився, орієнтовно, в 691 р. [21, р. 623]. Його батько був правителем провінції Армінія (територія Закавказзя), а дідусь – халіфом Марваном I (684–685), основоположником гілки Марванідів. Про раннє дитинство Марвана II відомостей є мало. Відомо лише, що в 20-их роках VIII ст. він став правителем Північної Месопотамії, а з 732 р. – правителем (остиканом) провінції Армінія [5, с. 463–464; 7]. Зауважимо, що свій основний бойовий досвід Марван отримав саме в часи правління на Кавказі [22, с. 241–249].

Найбільшої слави Марвану приніс його похід в Хозарію у 737 р. Вперше, перейшовши Кавказ, мусульмани розбили армію кагана та змусили його капітулювати й прийняти іслам [15, р. 170–176]. Марван й надалі продовжував вести військові дії, покоряючи «царів гір» – бунтівні племена на самому Кавказі, щоб повністю забезпечити територію Закавказзя від будь-яких набігів [1, с. 49–55].

Після смерті халіфа Хішама (723–743) Марван взяв активну участь у боротьбі за трон. Династія Омейядів втрачала опору серед різних прошарків населення, а зміна трьох халіфів протягом одного року (743–744 рр.) й зовсім погіршило ситуацію. Лише в 744 р., завдяки військовій силі, трон дістався Марвану II (744–750), який став останнім халіфом з династії Омейядів [3, с. 96–98].

Джерела описують Марвана як справжнього воїна, полководця та жорсткого правителя. Аль-Балазурі, арабський історик IX ст., називає Марвана «*хімар*» (віслок). Історик пише, що так його назвали з тієї причини, що Марван був дуже терплячий в боях і його одяг в битвах ніколи не висихав від крові ворогів [2, с. 38]. Грузинські джерела називають Марвана «*кру*» (глухим) пояснюючи це тим, що він не рахувався з голосом розуму [8, с. 102], адже: «спустошував землі Грузії, Ширвана і Аррана, [в 736–737 рр.] і не можна було знайти ніде ні будови, ні прожитку для людей і тварин» [8, с. 102].

Гарним доказом військової зорієнтованості політики Марвана є кілька листів Абд аль-Хаміда (секретаря Марвана II) із військовими порадами для самого халіфа та його наступників. Говорячи про способи ведення війни, Абд аль-Хамід відзначає значення «вдалого маневру», та дає раду, як «убезпечити армію в ході війни», як вести розвідку і т. д. «Знай, що передові загони – очі мусульманського війська... – говорить Абд аль-Хамід, – знай, що твоя ставка [манзіль] повинна бути обов'язково оточена валом та ровом або розташовуватися в безпечному місці» [12, с. 256–257].

Протягом всього періоду правління Марван II постійно придушував різноманітні повстання хариджитів*¹, шіїтів**² та аббасидів***³. Це змушувало халіфа задуматися над реформуванням військової організації держави, щоб ефективніше захищати свої землі [19, р. 47–50]. Враховуючи ці факти вважаємо, що потрібно досліджувати військові реформи Марвана, щоб оцінити їхні позитивні та негативні сторони, а також наслідки для подальшого розвитку військової справи. Перш, ніж почати аналізувати самі військові реформи, вважаємо, що буде доцільно коротко охарактеризувати проблеми, з якими стикнувся халіф, під час свого правління та процесу проведення реформ.

До середини VIII ст. армія Халіфату формувалася за племінним принципом. Це приносило значну шкоду єдності арабомусульманській армії, через постійну ворожнечу півночноравійських (кайситських) та південноаравійських (сменітських) бедуїнських племен, що складали основний контингент Халіфатської армії [9, с. 168–172]. У перші десятиліття панування династії Омейядів чисто політичні міркування змушували халіфів спиратися у військовій справі на сменітів, більш численних та організованих воїнів. Однак Марван II вирішив порвати з традиційною політикою і шукати підтримки у кайситів [7, с. 241; 10].

---

*Хариджити – релігійно-політичне угруповання, члени якого виступали за зрівняння в правах всіх мусульман та відмінну додаткових податків для мусульман-неаравів, а саме джизію (подушний) та харадж (поземельний).

**Шіїти – радикальна течія в ісламі. Прихильники строгого дотримання норм Корану. Визнають 4-го праведного халіфа Алі ібн Абу Таліба (656–661) і його нащадків єдино законними спадкоємцями пророка Мухаммеда.

***Аббасиди – нащадки Аббаса (дядька Мухаммеда), претенденти на трон Халіфату. Очолили політичний рух в державі, який виступав проти династії Омейядів. Заручилися підтримкою шіїтів та хариджитів у боротьбі проти Омейядів та частково запозичили їхні ідеї.

Деякі дослідники вбачають у цьому кроці необґрунтований каприз, непослідовність та помилку Марвана, яка зіграла трагічну роль у його долі. Однак, у цій військовій та політичній переорієнтації проглядаються цілком прагматичні політичні міркування. У важких умовах напруженої боротьби з опозицією в східних, переважно іранських, областях Халіфату, Марван всіляко намагався підкреслити свою вірність арабським традиціям і знайти опору проти наростаючої небезпеки поширення хариджитського та шийтсько-аббасидського рухів [18, с. 107-116]. Х'ю Кеннеді вважає, що причиною цього кроку було те, що Марван був намісником провінції Армінія та північної Месопотамії, де оселилися племена арабів-кайситів, на яких і опирався Марван у своїй військовій та політичній діяльності [19, с. 48-51].

Незважаючи на це, для ефективної боротьби проти повстанців потрібна була професійна армія. Осівши у Сирії, Іраку та в інших частинах Халіфату, арабські племена почали швидко забувати військові навички. Історик-арабіст Мохсен Закері вважає, що військо бедуїнів, в тодішніх реаліях, вже не було таким ефективним, через свою слабу дисципліну, а постійне протистояння кайситів і сменітів не додавали єдності арабській армії [29, р. 261].

Самі ці факти сприяли тому, щоб Марван розпочав створення професійного найманого війська з числа мусульман неарабського походження (мувалі). В цьому контексті слід зауважити, що Омейядський Халіфат був арабською державою, а не мусульманською, де всі мусульмани неарабського походження й надалі сплачували податки, які призначалися виключно для немусульман, а саме джизію (подушний) та харадж (поземельний). Окрім того, неарабське населення не допускалося до вищих військових та адміністративних посад у державі [10, с. 96-100].

Вербуючи неарабське населення до війська, Марван тим самим зрівнював їх в правах з арабами-мусульманами. Цей крок дозволив йому створити особисто вірну гвардію (мувалідів), яка ефективно протистояла повстанцям [26, р. 124-125, 159-164]. Для прикладу Аль-Балазурі пише, що армія Марвана II була поліетнічною та складалася з греків, слов'ян, хозарів, персів та арабів [27, р. 278, 286]. Водночас, в цьому кроці халіфа можемо бачити й початки соціальної реформи стосовно зрівняння в правах всіх мусульман. Так чи інакше, але цю ідею вдалося повністю реалізувати вже Аббасидам, які під гаслами рівності всіх мусульман та закликами до повернення престолу нащадкам Мухаммеда, прийшли до влади у 750 р. [6, с. 200-208].

Зауважимо, що Марван підвищував ефективність свого війська проводячи й чисто військові реформи, на основі свого військового досвіду. Намагаючись удосконалити військову організацію, Марван II провів дві головні реформи, а саме: змінив розташування військ на полі бою та реорганізував військові з'єднання в напрямі їх зменшення та професіоналізації.

Традиційний бойовий порядок арабської армії на полі бою складався з 5 частин (хаміс), а саме: авангард, ар'єргард, центр, лівий та правий фляги. Армія складалася з кількох великих з'єднань (дивізій), які розгорталися у довгі шеренги, де воїни займали стрій один біля одного [17, р. 88–91]. Арабські джерела подають відомості, що така організація війська існувала ще з середини VII ст. Ат-Табарі пише, що саме таку тактику використовував арабський полководець Халід ібн аль-Валід в битві з візантіянами при р. Ярмук у 636 р. [4, с. 158–159]. На жаль, ми не можемо бути точно впевненими в тому, чи знали такий бойовий порядок араби всередині VII ст., чи він був просто приписаний пізнішими авторами IX–XI ст. [14, р. 49–50], але можемо стверджувати, що вищеподаний бойовий порядок (хаміс) вже існував у VIII ст.

Головна роль Марвана полягала в тому, що він був першим, хто замість великих військових з'єднань запровадив компактні підрозділи воїнів, чисельністю 40–50 людей (курдуси) [20, р. 89–90]. Це були підрозділи професійних найманих воїнів (найчастіше вершників), які були маневреними та формувалися з числа мувалі [14, р. 49–50]. Кілька курдусів утворювали нове військове формування – карадіс, яке на полі бою становило вже окрему частину [19, р. 48–51].

Фактично, сам бойовий порядок з 5 частин (хаміс) зберігся, але в склад того чи іншого з'єднання входили вже не великі частини, якими важко було управляти в бою, а кілька компактних карадісів, які розміщувалися на полі бою на відстані польоту стріли один від одного. Воїни розташовувалися не суцільною довгою лінією, а кількома короткими лініями один за одним [21, р. 623–624]. Це сприяло тому, що такі з'єднання були маневреними, та могли самостійно діяти на полі бою, а почерговість ведення військ у битву дозволяло давати перепочинок воїнам [24, р. 44].

Перевагою цього нового війська було те, що воно було особисто вірне Марвану та утримувалося за кошти скарбниці. Арабський анонім XI ст. пише, що річна оплата Омейядського воїна сягала 300 дирхем, що було доволі хорошою заробітною платнею. На противагу цьому, Аббасиди прийняли рішення збільшити оплату

своїм воїнам втричі, у порівнянні з Омейядськими, щоб швидко завербувати більше солдат у свої ряди та отримати чисельну перевагу над ворогом [3, с. 128–129].

Девід Ніколь зауважує, що халіф також провів і реорганізацію військового озброєння. Марван наказав озброїти кожного піхотинця довгим списом супроти ворожої кінноти. Це пов'язано з тим, що повстанці із східних провінцій мали велику кількість вершників та кінних лучників. Через це, Марван й почав масово використовувати піхотинців з довгими списами, щоб зупиняти стрімкі натиски ворожої кавалерії. Окрім цього, він розпочав створення загонів важкоозброєної кавалерії. Кіннота була екіпірована у обладунки з багатошарового клеєного войлока або у пластинчастий обладунок з рогових або залізних пластин. Також, вершники носили кольчужні кашпошони, наручі і були озброєні списами та мечами. Згадуються також кінські лати з плетеної кольчуги [23, р. 12–13, 15–17].

Першопочатки цих реформ можемо зустріти ще в 737 р., під час походу Марвана II в Хазарію, що описує арабський історик Аль-Куфі [1, с. 51]. Англійський дослідник Джон Карр навіть пробує провести паралелі між військовими реформами ромейського василевса Константина V Копроніма (741–775) та Марвана II. Дослідник вважає, що саму ідею реформ халіф запозичив з Візантії, де Константин V створював тагмати (компактні підрозділи і частини професійної піхоти чи кінноти), які були відповідниками курдусів-карадісів [16, с. 144–145].

Незважаючи на зусилля Марвана, Омейядський Халіфат доживав свої останні роки. Соціально-політичні проблеми в Халіфаті, які стали поштовхом до повстання Аббасидів та єдина військова поразка Марвана в битві при річці Великий Заб (750 р.) призвели до падіння Марвана II та всієї династії Омейядів, майже всі представники якої були вбиті в останній битві [25, р. 275–280]. Марван, який встиг врятуватися, втік до Єгипту, щоб знову зібрати війська для нової боротьби, але наприкінці 750 р. він помирає. В історіографії досі тривають дискусії з стосовно того чи його вбили, чи він помер своєю смертю [27, р. 225–230].

Цей історичний досвід вчить тому, що потрібно проводити комплексні реформи у всіх сферах життєдіяльності суспільства, щоб добитися успішного результату. Попри ці невдачі вважаємо, що саме військові реформи Марвана були логічними та позитивно вплинули на військову організацію арабо-мусульманської армії, а військові ідеї Марвана були запозиченні та розвинуті Абу Муслімом, головним

полководцем Аббасидів, який і зміг перемогти халіфа та встановити владу Аббасидів у 750 р. [28, р. 105–130].

Список використаних джерел та літератури

1. *Абу Мухаммед Ахмад Ал-Куфи. Книга завоювань*, пер. с араб. З. Буниятова, Баку 1981, 78 с.
2. *Ахмад ибн Йахйя ибн Джабир ал-Балазури. Завоевание Хорасана [в:] Футух ал-булдан*, пер. Г. Гоибова, Душанбе 1987, 111 с.
3. *Арабский аноним XI века*, пер. с араб. П. Грязневича, Москва 1960, 352 с.
4. *Ат-Табарий. История пророков и царей [в:] Православный палестинский сборник*, Санкт-Петербург 1897, Т. 50. Вып. 2., 715 с.
5. В. Бартольд, *Сочинения*, Москва 1966, Т. 6, 632 с.
6. Е. Беляев, *Арабы, ислам и Арабский Халифат в раннем средневековье*, Москва 1966, 280 с.
7. О. Большаков, *История Халифата: Апогей и падение арабского Халифата (695–750)*, Москва 2010, Т. 4., 369 с.
8. *Джуаншер Джуаншеряни. Жизнь Вахтанга Горгасала*, пер. с груз. Г. Цулая, Тбилиси 1986, 150 с.
9. Х. Кеннеди, *Великие арабские завоевания*, пер. с англ. Г. Соловьевой, Москва 2009, 424 с.
10. *История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века*, под ред. В. Струве, Ленинград 1958, 392 с.
11. *История халифов варданета Гевонда*, пер. с арм. К. Патканьяна, Санкт-Петербург 1862, 119 с.
12. И. Фиштинский, *История арабов и Халифата (750–1517 гг.)*, Москва 2006, 349 с.
13. А. Akram, *Khalid Bin Al-Waleed: Sword Of Allah*, Washington 1970, 504 p.
14. Al-Tabari, *History of the Prophets and Kings*, transl. by С. Bosworth, New-York 1991, vol. 33, 239 p.
15. К. Blankinship, *The End of the Jihad State: The Reign of Hisham Ibn Abd Al- Malik and the Collapse of the Umayyads*, New-York 1994, 506 p.
16. J. Carr, *Fighting Emperors of Byzantium*, Barnsley 2015, 288 p.
17. Н. Glidden, *A Note on Early Arabian Military Organization*, «Journal of the American Oriental Society», 1936, vol. 56, no. 1, pp. 88–91.
18. G. Hawting, *The First Dynasty of Islam: The Umayyad Caliphate (661–750)*, London 2000, 176 p.
19. Н. Kennedy, *The Armies of the Caliphs: Military and Society in the Early Islamic State*, London 2001, 256 p.

20. M. Khadduri, *War and Peace in the Law of Islam*, New Jersey 2006, 321 p.
21. Marwan II [in:] *The Encyclopedia of Islam*, edited by C. Bosworth, Leiden 1989, vol. 6, pp. 623–624.
22. A. Najeebabadi, *History of Islam*, Houston 2001, vol. 2, 639 p.
23. D. Nicolle, *The Armies of Islam VII–XI centuries*, London 1995. 51 p.
24. D. Nicolle, *Yarmuk 636 AD. The Muslim Conquest of Syria*, London 1994, 93 p.
25. *Theophilus of Edessa. Chronicle*, transl. by R. Hoyland, Liverpool 2011, 368 p.
26. M. Shaban, *Islamic History: A New Interpretation*, Cambridge 1999, 206 p.
27. M. Sharon, *Revolt: The Social and Military Aspects of the Abbasid Revolution*, Jerusalem 1990, 336 p.
28. M. Sharon, *Studies in Islamic History and Civilization*, Leiden 1986, 611 p.
29. M. Zakeri, *Sasanid Soldiers in Early Muslim Society*, Wiesbaden 1995, 391 p.

ПРИЧИНЫ ПРОВЕДЕНИЯ ВОЕННОЙ РЕФОРМЫ МАРВАНОМ II (744-750)

Дмитрий ДИМИДИУК

Львовский национальный университет имени Ивана Франко

В статье рассмотрено биографию и период правления последнего халифа из династии Омейядов – Марвана II (744–750). Охарактеризованы реформы Марвана II в плане изменения боевого порядка на поле боя и реорганизации военных соединений в направлении их уменьшения и профессионализации. Исследованы причины, которые способствовали созданию профессионального наемного войска из числа мусульман неарабского происхождения. Прослежено взаимосвязи между этими реформами и оценены их последствия для дальнейшего развития военного дела в Халифате.

Ключевые слова: Марван II (744–750), Аббасиды, Омейяды, курдус, мували, битва на реке Большой Заб (750 г.), кайситы, емениты.

THE REASONS OF THE MILITARY REFORMS OF MARWAN II (744-750)

Dmytro DYMYDYUK

Ivan Franko National University of Lviv

The aim of the given article is to examine the biography and the period of the reign of Marwan II (744–750). The article deals with the analysis of Marwan II reforms in terms of changing order of battle on the battlefield and the reorganization of military units towards their reduction and incrising the level of professionalism. We take a closer look at the reasons which contributed to the formation of a professional mercenary army containing the Muslims of non-Arab origin. We estimated the relationship between these reforms and evaluated their impact on the further development of military affairs in the Caliphate.

Keywords: Marwan II (744–750), Abbasids, Umayyads, kurds, muwali, Battle of the Zab (750), Qays and Yaman tribes.